Hanna Pondel

DEMOGRAFICZNE UWARUNKOWANIA ZMIAN NA WIEJSKIM RYNKU PRACY

Wstęp

Wprowadzenie gospodarki rynkowej w Polsce wywołało konsekwencje zarówno pozytywne – zrównoważenie rynku towarów i usług, wprowadzenie wymienialności pieniądza itp., jak i negatywne – poszerzenie grupy ludności żyjącej w ubóstwie, zwiększenie zróżnicowania majątkowego ludności itp. Na obszarach wiejskich negatywne skutki transformacji systemowej są bardzo widoczne, głównie w postaci zjawiska nasilającego się bezrobocia.

Procesowi transformacji ustrojowej towarzyszyło wejście na rynek pracy kolejnej fali wyżu demograficznego, co spotęgowało załamanie się tego rynku, również na obszarach wiejskich. Polska wieś dysponuje ogromnym potencjałem demograficznym, jednakże jego wykorzystanie jest bardzo utrudnione z powodu między innymi dość niskiej mobilności zawodowej i przestrzennej, braków w kwalifikacjach oraz obserwowanego na rynku niedostatku podmiotów oferujących pracę.

Sytuacja na rynku pracy pobudza rozwój procesów migracyjnych, głównie młodszej części społeczności wiejskiej. Jakkolwiek we wcześniejszych i średnio zaawansowanych etapach rozwoju gospodarczego intensywny odpływ ludności ze wsi do miast oraz zmniejszanie się absolutnej liczby ludności wiejskiej były postrzegane jako zjawiska pozytywne (zmniejszanie się nadwyżki siły roboczej w przeludnionym rolnictwie), obecnie stanowisko takie uległo radykalnej zmianie. Nasilanie się

zjawiska migracji prowadzi do zaburzeń w strukturze ludności wiejskiej, a w efekcie do deformacji struktur społecznych na obszarach wiejskich – brak następców w gospodarstwach, nadmierne starzenie się populacji, niewłaściwe proporcje kobiet i mężczyzn w rocznikach prokreacji[1]. Na dynamikę zmian ludnościowych na wsi wpływa oprócz selektywnego modelu migracji, wiele innych zjawisk takich jak rozwój infrastruktury, wzrost funkcji rekreacyjnych wsi, czy zmniejszanie przyrostu naturalnego. Jaki był jednak wpływ rozwoju tych i wielu innych zjawisk, na przebieg procesów demograficznych na wsi w okresie transformacji ustrojowej?

Celem opracowania jest charakterystyka obszarów wiejskich Polski pod względem zachodzących zmian w ich zaludnieniu, strukturze społeczno-zawodowej, ruchu naturalnym i migracyjnym, a także zaprezentowanie prognoz dotyczących kształtowania się sytuacji demograficznej na wsi oraz wpływu tych procesów na poziom i strukturę podaży na wiejskim rynku pracy.

1. Stan i struktura przestrzenna ludności

Po zakończeniu II wojny światowej mieszkańcy wsi stanowili w Polsce 66% ogółu ludności[2]. Do końca 2000 roku poziom ludności Polski wzrósł z 23,6 mln osób w 1946 roku do 38,6 mln, natomiast udział mieszkańców wsi zmalał do 38%. Zmiany absolutnej liczby ludności wiejskiej były znacznie bardziej umiarkowane, a malejący jej odsetek był skutkiem głównie wzrostu liczby ludności ogółem. W okresie powojennym, do końca lat 60. wsie zamieszkiwało około 15,5 mln osób. W latach 70. liczba ta zmalała do 14,7 mln, by taką pozostać w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych (tab. 1.).

Na zmianę absolutnej liczby ludności wiejskiej wpływają następujące czynniki:
- przyrost naturalny ludności wiejskiej,
- migracje wewnętrzne między miastem a wsią,
- migracje zagraniczne ludności wiejskiej,
- zmiany w podziale administracyjnym kraju na miasta i wsie[3].

Ponieważ trzy pierwsze czynniki mają decydujące znaczenie dla kształtowania się liczby ludności wiejskiej, poświęcony zostanie im odrębny podrozdział (czwarty).

---

[1] Por. Z. Brodziński, *Społeczno-demograficzne bariery rozwoju obszarów wiejskich na przykładzie województwa warmińsko-mazurskiego*, w: *Agrobiznes 2002. Przemiany w agrobiznesie i obszarach wiejskich oraz ich następstwa*, pod red. S. Urbana, AE Wrocław, 2002, t. I, s. 138.

[2] Ludność miejska to ludność zamieszkała w miejscowościach mających urzędowe prawa miejskie, natomiast ludność wiejska to ludność zamieszkała we wszystkich pozostałych miejscowościach.

[3] J. Frenkel, A. Rosner, *Ludność i wiejski rynek pracy w Polsce*, w: *Rynki wiejskie: ziemia, kapitał, praca*, PAN–IRWiR, Warszawa 2001, s. 98.

Tabela 1. Poziom ludności Polski według miejsca zamieszkania w latach 1946–2000

Lata	Ludność (stan w dniu 31.XII)					
	ogółem		miasto		wieś	
	mln	%	mln	%	mln	%
1946	23,6	100,0	8,0	33,9	15,6	66,1
1950	25,0	100,0	9,2	36,8	15,8	63,2
1960	29,8	100,0	14,4	48,3	15,4	51,7
1970	32,7	100,0	17,1	52,3	15,6	47,7
1980	35,7	100,0	21,0	58,8	14,7	41,2
1990	38,2	100,0	23,6	61,8	14,6	38,2
1991	38,3	100,0	23,7	61,9	14,6	38,1
1992	38,4	100,0	23,7	61,7	14,7	38,3
1993	38,5	100,0	23,8	61,8	14,7	38,2
1994	38,6	100,0	23,9	61,9	14,7	38,1
1995	38,6	100,0	23,9	61,9	14,7	38,1
1996	38,6	100,0	23,9	61,9	14,7	38,1
1997	38,7	100,0	23,9	61,8	14,8	38,2
1998	38,7	100,0	23,9	61,8	14,8	38,2
1999	38,7	100,0	23,9	61,8	14,8	38,2
2000	38,6	100,0	23,9	61,9	14,7	38,1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny, GUS Warszawa 2001, tab. 1, s. XXXVIII; 1999, tab. 1, s. XXXVI; 1996, tab. 1, s. LVIII.

Ze względu na to, iż w Polsce jako wiejskie traktowane są miejscowości znajdujące się poza granicami administracyjnymi miast, które to granice ulegają ciągłym zmianom, zmienia się również z tej przyczyny liczba mieszkańców wsi. Zmiany granic miast następują w wyniku:

1) włączania do istniejących miast okolicznych wsi,
2) nadania niektórym wsiom praw miejskich (bardzo rzadko odwrotnie)[4].

W wyniku takich zmian w latach 1946–1998 liczba ludności wiejskiej zmniejszyła się o 2,3 mln osób, przy czym największy spadek odnotowano w latach pięćdziesiątych i siedemdziesiątych. W latach 1989–1998 liczba osób mieszkających na wsi zmniejszyła się o blisko 126 tys. osób wskutek zmian typu administracyjnego.

Według stanu na koniec 1990 roku na wsi mieszkało 14,6 mln osób, co stanowiło 38,2% ogółu ludności kraju. Do końca 2000 roku obie wielkości uległy bardzo niewielkim zmianom – pierwsza wzrosła do 14,7 mln, natomiast druga zmalała do 38,1%.

Gminy o liczbie ludności wiejskiej poniżej 5000 stanowiły w 2000 roku 33% ogółu gmin w Polsce, natomiast gminy o liczbie ludności wiejskiej 10 tys. i więcej – tylko niecałe 15%[5]. W stosunku do 1990 roku udział gmin o najmniejszej liczbie ludności (do 5000 tys.) wzrósł o 3%, natomiast gmin największych pod względem liczby ludności (powyżej 10 tys.) – nie uległ większej zmianie (tab. 2.).

[4] Tamże, s. 105.

[5] Ogół gmin w Polsce – suma gmin wiejskich i miejsko-wiejskich.

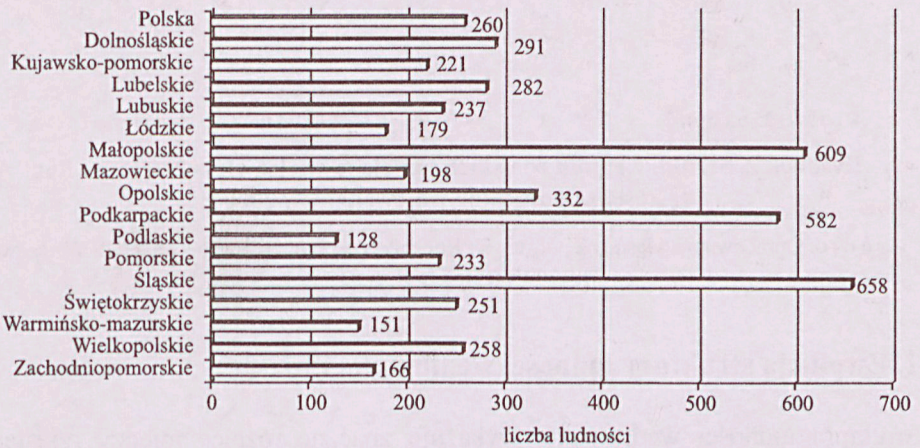
Tabela 2. Struktura gmin w Polsce według liczby ludności w latach 1990–2000

Wyszczególnienie	Lata													
	1990		1995		1996		1997		1998		1999		2000	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Gminy ogółem*														
w tym o liczbie lud. wiejskiej:	2121	100,0	2168	100,0	2168	100,0	2170	100,0	2171	100,0	2171	100,0	2171	100,0
poniżej 5000	652	30,7	697	32,1	703	32,4	709	32,7	716	33,0	720	33,2	726	33,4
5000 – 6999	641	30,2	642	29,6	635	29,3	637	29,4	628	28,9	626	28,8	627	28,9
7000 – 9999	517	24,4	526	24,3	524	24,2	518	23,9	521	24,0	514	23,7	507	23,4
10000 i więcej	311	14,7	303	14,0	306	14,1	306	14,0	306	14,1	311	14,3	311	14,3

* gminy wiejskie i miejsko-wiejskie

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Rolnictwa, GUS Warszawa 2001, tabl. 3(53), s. 51.

W latach dziewięćdziesiątych liczba miejscowości wiejskich zmalała nieznacznie (z około 58,9 do około 58,8 tys.), natomiast przeciętna liczba mieszkańców przypadająca na jedną miejscowość minimalnie wzrosła (z około 258 do około 260 osób)[6]. W roku 2000 w Polsce było 56,8 tys. miejscowości wiejskich, a przeciętnie jedną miejscowość zamieszkiwało 260 osób. Największe wsie występują przeważnie na południu, najmniejsze – na północnym wschodzie i zachodzie kraju (rys. 1.).

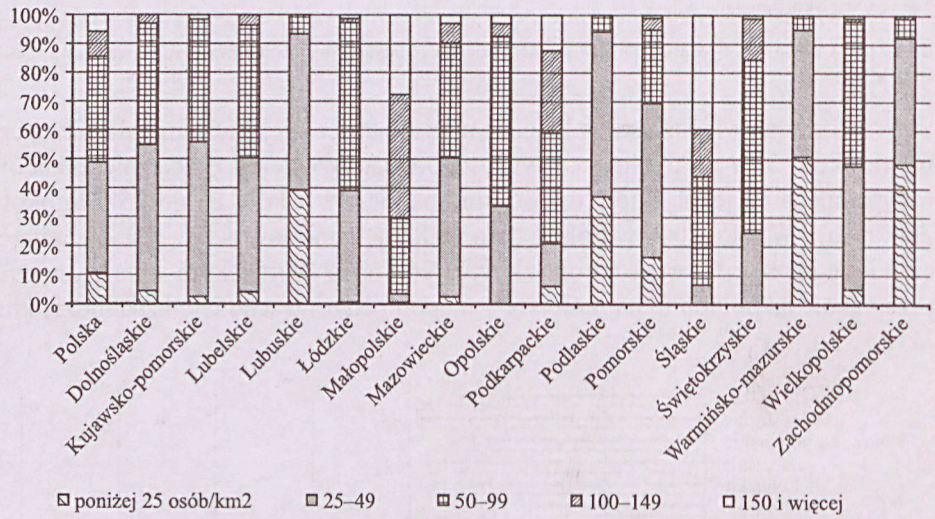
Rysunek 1. Przeciętna liczba ludności w jednej miejscowości wiejskiej w 2000 roku według województw

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Rolnictwa, GUS Warszawa 2001, tabl. 5 (55), s. 53

[6] Por. *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*, pod red. A. Rosnera, PAN–IRWiR, Warszawa 2002, s. 33.

W 2000 roku, w blisko 1/3 województw przeciętna liczba mieszkańców w miejscowości wiejskiej nie przekraczała 200 osób, a tylko w trzech województwach przewyższała 500 osób. Jednocześnie w tym roku odnotowano, iż w siedmiu województwach liczba ludności na 1 km^2 w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich nie przekroczyła 150 osób, a w trzech spośród nich – 100 osób. W największych wsiach pod względem liczby ludności (na południu kraju województwa małopolskie, podkarpackie i śląskie), największa jest także gęstość zaludnienia.

W województwie małopolskim w 2000 roku w 70% gmin wiejskich i miejsko-wiejskich liczba ludności na 1 km^2 przekroczyła 100 osób, w podkarpackim – w 40% gmin, w śląskim – w 56% gmin (rys. 2.).

Rysunek 2. Struktura gmin wiejskich i miejsko-wiejskich w Polsce według gęstości zaludnienia i województw w 2000 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Rolnictwa, GUS Warszawa 2001, tabl. 6 (56), s. 53.

2. Ewolucja struktury ludności według płci i wieku

Struktura ludności według płci wykazuje znaczne różnice między miastem, a wsią. Liczba kobiet na wsi jest obecnie równa liczbie mężczyzn – takie proporcje zachowane zostały przez całą poprzednią dekadę (tab. 3.). W miastach – na 100 mężczyzn w 2000 roku przypadało 106 kobiet. Różnic tych należy upatrywać w zjawisku migracji, w którym kobiety mają stałą przewagę (zwłaszcza w najbardziej mobilnych grupach wiekowych).

Wskaźnikiem, który z punktu widzenia charakterystyki ludności wiejskiej według płci ma bardzo istotne znaczenie jest współczynnik feminizacji w wie-

Tabela 3. Ludność wiejska według płci w latach 1990–2000 (w tys.)

Lata	Ogółem	Kobiety	Mężczyźni	Udział w ludności wiejskiej ogółem	
				kobiet	mężczyzn
1990	14 568,7	7298,6	7270,1	50,1	49,9
1991	14 559,0	7298,6	7260,4	50,1	49,9
1992	14 717,3	7356,4	7360,9	50,0	50,0
1993	14 696,6	7348,9	7347,7	50,0	50,0
1994	14 713,0	7356,4	7356,6	50,0	50,0
1995	14 732,7	7367,1	7365,6	50,0	50,0
1996	14 735,7	7368,4	7367,3	50,0	50,0
1997	14 735,3	7368,7	7366,6	50,0	50,0
1998	14 744,2	7372,5	7371,7	50,0	50,0
1999	14 759,4	7383,8	7375,6	50,0	50,0
2000	14 767,7	7389,0	7378,7	50,0	50,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Rolnictwa, GUS Warszawa 1998, tabl. 1 (50), s. 65; 2001, tabl. 1 (51), s. 49.

ku 20–29 lat[7]. Wskaźnik ten powiązany jest z częstością zawierania małżeństw, a więc wpływa on na dynamikę zmian w strukturze ludności na danym terenie. Ze względu na wspomnianą wcześniej dominację kobiet w procesie migracyjnym wieś – miasto, a także zahamowanie tego procesu w ostatnich latach, wzrasta współczynnik feminizacji ludności wiejskiej w wieku 20–29 lat – w roku 1988 wynosił on 87, w roku 1999 wzrósł do około 92[8]. W tym samym okresie, w strukturze gmin wiejskich i miejsko-wiejskich zmalał udział gmin o bardzo niskim współczynniku feminizacji (do 80) z około 23% do około 7%, natomiast wzrósł udział gmin, w których liczba mężczyzn była wyższa od liczby kobiet z około 5% do około 12%.

Niedobór młodych kobiet stanowi nadal poważny problem we wschodniej i północno-wschodniej części Polski, w której to odpływ ludności jest zjawiskiem intensywnym i długotrwałym.

Struktura ludności według płci nie ujawnia istotnych różnic pomiędzy zatrudnionymi w rolnictwie, a ogółem pracujących. W obu przypadkach mężczyźni stanowili w ostatnich latach około 57% zatrudnionych. Przed rozpoczęciem procesu transformacji ustrojowej udział kobiet i mężczyzn w strukturze pracujących według płci był zbliżony, obecnie obserwuje się spadek udziału kobiet. W rolnictwie przyczyny tego zjawiska są następujące:

- ograniczanie produkcji w wielu gospodarstwach,
- oddzielanie zajęć związanych z gospodarstwem domowym od pracy w gospodarstwie rolnym,
- zmiany w organizacji produkcji i technikach wytwarzania,
- fizyczna uciążliwość pracy rolnika,

[7] Liczba kobiet w wieku 20–29 lat przypadająca na 100 mężczyzn w tym wieku; por. *Wiejskie obszary kumulacji...*, op. cit., s. 44.

[8] Tamże, s. 45.

– rosnące potrzeby różnorodnych technicznych umiejętności,
– nierównowaga na rynku pracy oraz trudności w znalezieniu pozarolniczego zatrudnienia[9].

Jak wynika z badań przeprowadzonych przez IERiGŻ w 2000 roku, na terenach południowych i wschodnich kobiety stanowiły blisko połowę zatrudnionych w rodzinnych gospodarstwach chłopskich, przy czym 16% tych osób było w wieku poprodukcyjnym. Wynika stąd, iż w tych gospodarstwach kobiety zastępują w zajęciach rolniczych zarobkującego poza rolnictwem męża czy syna.

Analiza struktury wieku ludności wiejskiej ma bardzo istotne znaczenie ze względu na możliwość określenia aktualnych (ludność w wieku produkcyjnym) i potencjalnych zasobów pracy (ludność w wieku przedprodukcyjnym) oraz z punktu widzenia obciążeń społecznych (ludność w wieku poprodukcyjnym). W minionej dekadzie udział ludności wiejskiej z najniższego przedziału wiekowego (do 14 lat) zmalał o blisko 5%, co świadczy o nasilaniu się zjawiska malejącej dzietności rodzin wiejskich (tab. 4.). Dla porównania w miastach liczba ludności w wieku do 14 lat zmalała w latach 1990–2000 o 7%, tak więc malejąca dzietność rodzin zamieszkujących miasta zaznaczyła się silniej.

Tabela 4. Struktura ludności wiejskiej według wieku w latach 1990–2000 (w %)

Wyszczególnienie	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
0 – 14 lat	26,6	24,8	24,4	23,8	23,2	22,5	21,7
15 – 17	4,3	4,8	4,9	5,0	5,1	5,3	5,3
18 – 24	9,7	10,7	10,8	10,9	11,0	11,0	11,2
25 – 29	7,1	6,7	6,8	7,0	7,1	7,3	7,5
30 – 39	14,9	14,3	14,2	13,8	13,6	13,5	13,3
40 – 49	9,9	12,7	13,1	13,6	13,9	14,1	14,2
50 – 54	4,9	3,8	4,0	4,2	4,7	5,1	5,6
55 – 59	5,2	4,6	4,2	4,1	3,9	3,7	3,6
60 – 64	5,3	4,8	4,6	4,5	4,4	4,3	4,3
65 i więcej	12,1	12,8	13,0	13,1	13,1	13,2	13,3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Rolnictwa, GUS Warszawa 2001, tabl. 1 (51), s. 49.

W roku 2000 ludność wiejska w wieku produkcyjnym stanowiła 36% ogólnej populacji ludności w tej grupie wiekowej, w wieku przedprodukcyjnym – 43% ogólnej populacji w tym wieku, a w wieku poprodukcyjnym – 40% ogólnej populacji tej grupy wiekowej[10]. W strukturze ludności wiejskiej udział osób w wieku

[9] Por. A. Sikorska, *Struktura społeczno-demograficzna ludności wiejskiej*, w: *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2001 r.*, IERiGŻ, Warszawa 2002, s. 429.

[10] Wiek produkcyjny: mężczyźni 18–64 lata, kobiety 18–59 lat; wiek produkcyjny: a) mobilny – ludność w wieku 18–44 lata, b) niemobilny – mężczyźni 45–64 lata oraz kobiety 45–59 lat; wiek nieprodukcyjny: a) wiek przedprodukcyjny – ludność do 17 lat, b) wiek poprodukcyjny – mężczyźni 65 lat i więcej oraz kobiety 60 lat i więcej.

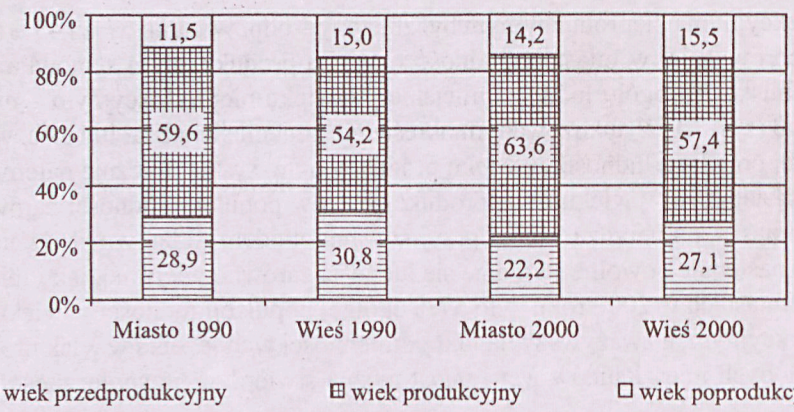
produkcyjnym i nieprodukcyjnym był zbliżony – odpowiednio 57% i 43% (tab. 5.). Dla porównania, w miastach ludność w wieku produkcyjnym stanowiła w 2000 roku blisko 2/3 ogółu ludności miejskiej, w wieku nieprodukcyjnym – nieco ponad 1/3 (rys. 3.). W analizowanym okresie nie zmienił się udział ludności wiejskiej w całej populacji ludności w wieku produkcyjnym, systematycznie natomiast maleje udział osób w wieku przedprodukcyjnym w populacji ludności zarówno wsi jak i miast – potwierdza to fakt przyjmowania modelu rodziny małodzietnej. Ponadto następuje powolne starzenie się ludności zarówno wiejskiej, jak i miast.

W miastach w 2000 roku żyło 57% ogólnej populacji ludności w wieku przedprodukcyjnym, a zważywszy na fakt odmienności wchodzenia w wiek produkcyjny młodych mieszkańców wsi i miast można stwierdzić, iż społeczność wiejska

Tabela 5. Struktura ludności w wieku produkcyjnym i nieprodukcyjnym w latach 1990–2000

Lata	Ludność w wieku			Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym
	przedprodukcyjnym	produkcyjnym	poprodukcyjnym	
1990				
ogółem	29,6	57,5	12,9	74
wieś	30,8	54,2	15,0	85
miasto	28,9	59,6	11,5	68
1995				
ogółem	27,6	58,7	13,7	70
wieś	29,7	54,9	15,4	82
miasto	26,3	61,0	12,7	64
1996				
ogółem	27,0	59,1	13,9	69
wieś	29,3	55,3	15,4	81
miasto	25,5	61,4	13,1	63
1997				
ogółem	26,3	59,5	14,2	68
wieś	28,8	55,7	15,5	80
miasto	24,7	61,9	13,4	62
1998				
ogółem	25,6	60,1	14,3	66
wieś	28,3	56,2	15,5	79
miasto	23,9	62,5	13,6	60
1999				
ogółem	24,9	60,6	14,5	65
wieś	27,8	56,7	15,5	76
miasto	23,1	63,0	13,9	59
2000				
ogółem	24,1	61,2	14,7	63
wieś	27,1	57,4	15,5	74
miasto	22,2	63,6	14,2	57

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Rolnictwa, GUS Warszawa 2001, tabl. 12 (62), s. 57.

Rysunek 3. Struktura wieku ludności miast i wsi w latach 1990–2000

Źródło: Opracowanie własne na podstawie tabeli 5.

(ze względu na cechy demograficzne) tworzy słabszą zbiorowość pod względem potencjalnej aktywności zawodowej niż mieszkańcy miast[11].

Wśród ludności wiejskiej w wieku produkcyjnym przeważają mężczyźni (54%), natomiast kobiety stanowią dwie trzecie populacji wiejskiej w wieku poprodukcyjnym. Sytuacja ta nie odbiega zbytnio od sytuacji w miastach, poza tym że w miastach połowa osób w wieku produkcyjnym to kobiety, połowa – mężczyźni[12].

Ponieważ na wsi można wyodrębnić dwie grupy ludności – związaną z gospodarstwem rolnym i ludność bezrolną, analizę ludności według wieku można przeprowadzić w takim właśnie podziale. Z ankiety przeprowadzonej w 2000 roku przez IERiGŻ wynika, że ludność będąca w wieku poprodukcyjnym stanowiła 20% w grupie bezrolnych i 14% wśród osób z rodzin rolniczych[13]. W latach 1988–2000 odsetek osób w młodszym wieku produkcyjnym (mobilnym) zdecydowanie zwiększył się tylko w populacji rodzin rolniczych (z 35% do 40%), w rodzinach bezrolnych – pozostał bez zmian (36%). Zdecydowanie niekorzystnie kształtuje się na wsi wskaźnik odzwierciedlający ilość osób w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym – jest on o 30% wyższy na wsi i w ciągu minionej dekady uległ tylko nieznacznej poprawie.

Specyfika wiejskiego rynku pracy wynika przede wszystkim z silnego jego powiązania z rolnictwem indywidualnym. Blisko 55% ogółu mieszkańców wsi w wieku 15 lat i więcej to osoby związane z gospodarstwami rolnymi ze względu na fakt zamieszkiwania we wspólnych gospodarstwach domowych wraz z użytkownikiem gospodarstwa rolnego lub działki rolnej.

[11] A. Sikorska, op.cit., s. 422.

[12] Rocznik Statystyczny Rolnictwa, GUS Warszawa 2001, tabl. 12 (62), s. 57.

[13] Tamże, s. 424.

Następstwem tego zjawiska są cechy charakterystyczne rynku pracy na wsi takie, jak:

- wyższy niż w miastach współczynnik aktywności zawodowej,
- wyższy wskaźnik zatrudnienia,
- niższa stopa bezrobocia[14].

3. Poziom i struktura wykształcenia ludności

W Polsce istnieje obecnie duża luka edukacyjna między miastem, a wsią. Kapitał edukacyjny, z jakim wieś polska przystąpiła do procesu transformacji systemowej nie był zbyt obiecujący. Według danych Narodowego Spisu Powszechnego z 1988 roku:

- osoby z wykształceniem podstawowym lub niepełnym podstawowym stanowiły 60,9% mieszkańców wsi,
- osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym – 24,2%,
- wykształcenie średnie i policealne posiadało 13,1% ludności wiejskiej,
- 1,8% mieszkańców wsi miało wykształcenie wyższe[15].

Od 1997 roku następuje pewna poprawa struktury wykształcenia na wsi – zmniejsza się przede wszystkim odsetek osób o najniższym statusie wykształcenia. Odsetek ludności z wykształceniem podstawowym i niepełnym podstawowym jest około dwukrotnie wyższy na wsi, natomiast z wykształceniem wyższym – ponad czterokrotnie niższy na wsi niż w miastach (tab. 6.). Do przyczyn wywołujących taką sytuację należą:

a) stosunkowo gorszy dostęp młodzieży wiejskiej do szkół,

b) wysokie koszty związane z kontynuowaniem nauki w szkołach średnich i wyższych,

c) stosunkowo niewielkie aspiracje edukacyjne,

d) brak motywacji do kształcenia, pogłębiany opóźnieniem w rozwoju infrastruktury obszarów wiejskich[16].

Wspomniane wyżej zmiany bardziej korzystny charakter mają w odniesieniu do ludności nierolniczej i dwuzawodowej, chociaż również obserwowane są one w przypadku ludności rolniczej.

Generalnie jednak ludność związaną z rolnictwem cechuje niższy przeciętnie poziom wykształcenia niż ogół mieszkańców wsi oraz ludność związaną z rolnictwem, ale mieszkającą w miastach. Mieszkańcy miast, związani z rolnictwem

---

[14] Por. Aktywność zawodowa i bezrobocie w Polsce w 2000 r., GUS, Warszawa 2001, s. 111.

[15] *Polska Wieś 2002. Raport o stanie wsi*, Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Warszawa 2002, s. 31.

[16] Por. A. Sikorska, op.cit., s. 430–431.

Tabela 6. Struktura wykształcenia ludności w wieku 15 lat i więcej w mieście i na wsi w latach 1993–2001* (w %)

Wyszczególnienie	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Ludność ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
w tym z wykształceniem:									
– wyższym	7,0	7,3	7,4	7,5	7,7	8,3	8,4	12,0	9,3
– policealnym	2,3	2,5	2,5	2,4	2,4	2,4	2,4	2,4	2,7
– średnim zawodowym	17,7	18,1	18,6	19,3	19,8	19,7	19,7	20,4	19,9
– średnim ogólnym	7,7	7,3	7,1	7,1	7,3	7,5	7,4	8,2	8,4
– zasadniczym zawodowym	26,1	26,2	26,6	26,8	27,1	27,2	26,9	27,2	28,0
– podstawowym i niepełnym podstawowym	39,2	38,6	37,8	36,9	35,7	34,9	35,2	32,8	31,7
Ludność miejska	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
w tym z wykształceniem:									
– wyższym	10,2	10,3	10,5	10,7	10,8	11,4	11,6	12,0	12,7
– policealnym	2,9	3,1	3,2	3,0	2,9	2,9	3,0	3,0	3,3
– średnim zawodowym	21,4	21,9	22,5	23,2	23,5	23,4	23,6	24,1	23,2
– średnim ogólnym	10,3	9,8	9,5	9,5	9,7	9,9	9,7	10,6	10,8
– zasadniczym zawodowym	25,0	25,0	25,1	25,2	25,5	25,3	24,8	25,0	25,6
– podstawowym i niepełnym podstawowym	30,2	29,9	29,2	28,4	27,6	27,1	27,3	25,3	24,4
Ludność wiejska	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
w tym z wykształceniem:									
– wyższym	2,0	2,3	2,1	2,2	2,6	2,9	3,0	3,2	3,4
– policealnym	1,2	1,1	1,4	1,4	1,6	1,5	1,4	1,5	1,5
– średnim zawodowym	11,4	11,9	12,0	12,6	13,1	13,4	13,3	14,4	14,5
– średnim ogólnym	3,4	3,3	3,0	3,1	3,2	3,4	3,5	4,1	4,3
– zasadniczym zawodowym	27,8	28,3	29,1	29,4	29,9	30,5	30,4	31,1	32,0
– podstawowym i niepełnym podstawowym	54,2	53,1	52,4	51,3	49,6	48,3	48,4	45,7	44,3

* 1993 – 1998 dane z listopada, 1999 r. – dane z lutego, 2000 – 2001 dane za IV kwartał

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Aktywność ekonomiczna ludności Polski 1993, GUS, tabl. 1.4., s. 20; 1994, tabl. 1.4., s. 30; 1995, tabl. 1.4., s. 4; 1996, tabl. 1.4., s. 4; 1997, tabl. 1.4., s. 5; 1998, tabl. 1.4., s. 6; 1999, tabl. 1.4., s. 6; 2000, tabl. 1.4., s. 6; 2001, tabl. 1.4., s. 6.

w 34,3% legitymują się wykształceniem średnim, podczas gdy na wsi tylko 17,5% ludności rolniczej ukończyło szkołę średnią[17].

W mieście, wśród osób związanych z rolnictwem 7,6% ukończyło studia wyższe, na wsi – zaledwie 1,9% (w indywidualnych gospodarstwach rolnych – 1,5%). Wykształcenie zasadnicze zawodowe jest standardem wśród osób w wieku 20 – 39 lat (posiada je około 50% osób), jednocześnie wyższa jest w tej grupie wiekowej reprezentacja osób z wykształceniem wyższym (około 3%). Jak wynika z danych BAEL z IV kwartału 2001 roku, odsetek mieszkańców wsi posiadających wykształcenie wyższe rośnie odwrotnie proporcjonalnie do wieku – dla przedziału wieku 25–29 lat wynosi 8,5%, 30–34 lat 5,8%, 35–39 lat 5,9%, a dla osób w wieku 40–44 lat 3,6%. Dane te nie zmieniają jednak faktu, iż z oferty wyższych uczelni korzysta głównie młodzież miejska.

[17] *Polska Wieś 2002. Raport o stanie wsi*, op.cit., s. 31.

Jak wykazały badania przeprowadzone przez IERiGŻ w 2000 roku to miejsce zatrudnienia jest czynnikiem najsilniej różnicującym ludność wiejską pod względem wykształcenia. Włączanie się do pracy w gospodarstwie rolnym często jest następstwem sytuacji rodzinnej, a nie wynika z posiadania kwalifikacji do takiej właśnie pracy. Dodatkowo na stosunkowo niski poziom edukacji rolników wpływ mają cechy rolnictwa, a zwłaszcza rozdrobniona struktura agrarna. Wśród młodszych mieszkańców wsi obserwuje się tendencję do zdobywania wykształcenia nierolniczego, na co wpływają przede wszystkim przeludnienie gospodarstw i konkurencja na rynku pracy.

Między ludnością pracującą stale w gospodarstwach rolnych a osobami zarobkującymi występuje znaczny dystans edukacyjny (tab. 7.). Z przeprowadzonych badań

Tabela 7. Wykształcenie wybranych grup ludności wiejskiej w wieku produkcyjnym według ankiety IERiGŻ z 2000 roku[18]

Poziom wykształcenia	Pracujący stale zarobkowo		Pracujący stale w gospodarstwie	
	ogółem	w tym rodzin rolniczych	ogółem	w tym w jednostkach rozwojowych*
% osób według wykształcenia ogólnego				
Wyższe	8,2	7,0	0,8	1,3
Średnie i policealne	29,2	29,2	17,6	25,8
Zasadnicze zawodowe	52,8	53,3	49,2	47,3
Podstawowe	9,8	10,5	32,4	25,6
% osób ze szkolnym wykształceniem zawodowym				
Nierolniczym	79,2	75,5	42,6	37,1
Rolniczym	7,8	11,4	23,7	36,3

* gospodarstwa rozwojowe wyodrębniono na podstawie oceny głównego użytkownika ze względu na siłę ekonomiczną i aktywność rynkową

Źródło: A Sikorska, *Struktura społeczno-demograficzna ludności wiejskiej*, w: *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2001 r.*, IERiGŻ, Warszawa 2002, tab. XVIII.5, s. 431.

wynika, iż następuje powoli profesjonalizacja pracy w rolnictwie – chociaż w grupie tzw. gospodarstw rozwojowych wykształceniem rolniczym legitymowało się niewiele ponad 1/3 osób pracujących stale w gospodarstwie rolnym, to jednak jeszcze na początku lat dziewięćdziesiątych analogiczna grupa stanowiła niespełna 1/5[19].

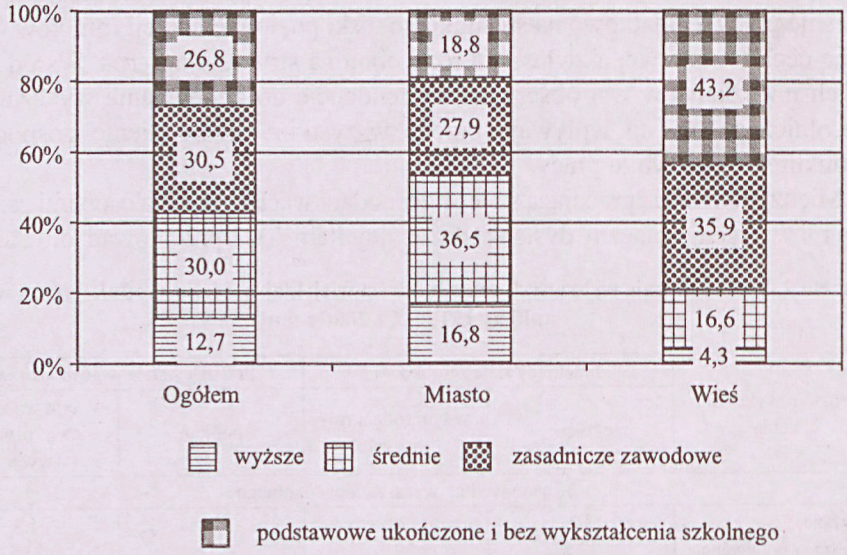
Różnice w poziomie wykształcenia ze względu na miejsce zamieszkania potwierdzają również badania przeprowadzone w 2001 roku przez GUS w 18 tys. gospodarstw domowych[20]. Wykształceniem wyższym legitymowała się co 6 gło-

[18] Badana populacja wiejska wynosiła 30 361 jednostek.

[19] A. Sikorska, op.cit., s. 432.

[20] Uogólnione wyniki badania warunków życia ludności dotyczą około 12 mln gospodarstw domowych; por. Zróżnicowanie warunków życia ludności w Polsce w 2001 r., GUS, Warszawa 2002, s. 37.

wa gospodarstwa domowego w ośrodkach miejskich i zaledwie co 23 na wsi. Wieś i małe ośrodki miejskie charakteryzowały się najwyższym udziałem gospodarstw domowych o niskim poziomie wykształcenia (rys. 4.).

Rysunek 4. Gospodarstwa domowe według poziomu wykształcenia głowy gospodarstwa w 2001 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Zróżnicowanie warunków życia ludności w Polsce w 2001 r., GUS Warszawa 2002, tabl. 2 (7), s. 36

Relatywnie lepiej wykształceni mieszkańcy wsi szukają zatrudnienia pozarolniczego i w tym kierunku się edukują. Presja ludności wiejskiej na nierolniczy rynek pracy staje się więc coraz silniejsza.

4. Ruch naturalny oraz ruchliwość przestrzenna ludności

W latach dziewięćdziesiątych miały miejsce stosunkowo niewielkie zmiany ogólnej liczby ludności wiejskiej, jednakże natężenie działania zasadniczych czynników tych zmian, a więc ruchu naturalnego i migracyjnego ludności uległo dość znacznym wahaniom. Do końca lat pięćdziesiątych przyrost naturalny oscylował wokół 15–20 osób na 1000 ludności. Od połowy lat osiemdziesiątych współczynnik ten zaczął maleć z roku na rok w bardzo szybkim tempie, by w roku 1999 osiągnąć poziom zerowy (tab. 8.).

W latach dziewięćdziesiątych drastyczne zmniejszenie się wskaźnika przyrostu naturalnego na wsi wystąpiło we wszystkich województwach oraz w więk-

Tabela 8. Ruch naturalny ludności według miejsca zamieszkania w latach 1946–2000

Wyszczególnienie	1946	1950	1960	1970	1980	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Urodzenia na 1000 ludności												
ogółem	26,2	30,7	22,6	16,8	19,5	14,3	11,2	11,1	10,7	10,2	9,9	9,8
miasto	25,2	30,0	19,9	14,7	18,5	12,6	9,8	9,6	9,3	9,0	8,8	8,8
wieś	26,7	31,2	24,9	19,2	21,1	17,2	13,5	13,4	12,9	12,2	11,7	11,4
Zgony na 1000 ludności												
ogółem	10,2	11,6	7,6	8,3	9,9	10,2	10,0	10,0	9,8	9,7	9,9	9,5
miasto	9,9	10,9	7,0	7,7	9,3	9,6	9,4	9,3	9,3	9,2	9,4	9,2
wieś	10,3	12,1	8,0	8,8	10,8	11,2	11,0	11,0	10,7	10,5	10,6	10,1
Przyrost naturalny na 1000 ludności												
ogółem	16,0	19,1	15,0	8,5	9,6	4,1	1,2	1,1	0,9	0,5	0,0	0,3
miasto	15,3	19,1	12,9	7,0	9,2	3,0	0,4	0,3	0,0	- 0,2	- 0,6	-0,4
wieś	16,4	19,1	16,9	10,4	10,3	6,0	2,5	2,4	2,2	1,7	1,1	1,3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny GUS, Warszawa 2001, tab. II, s. LIV–LV.

szości gmin. Pod koniec lat osiemdziesiątych około 5% gmin miało ujemny przyrost naturalny, natomiast pod koniec lat dziewięćdziesiątych – już ponad 34%[21]. Udział gmin o wysokim przyroście naturalnym zmniejszył się w analogicznym okresie z około 27% do około 1%. Natężenie przyrostu naturalnego jest zróżnicowane przestrzennie – gminy o bardzo niskim (lub ujemnym) przyroście występują głównie w województwach wschodnich oraz w południowej części Polski centralnej, najwyższy przyrost naturalny miał miejsce w ostatnich latach na południu i północy kraju. Spadek wartości tego wskaźnika w ostatniej dekadzie na wsi był bardzo znaczny, jednakże w mieście przebiegał jeszcze gwałtowniej.

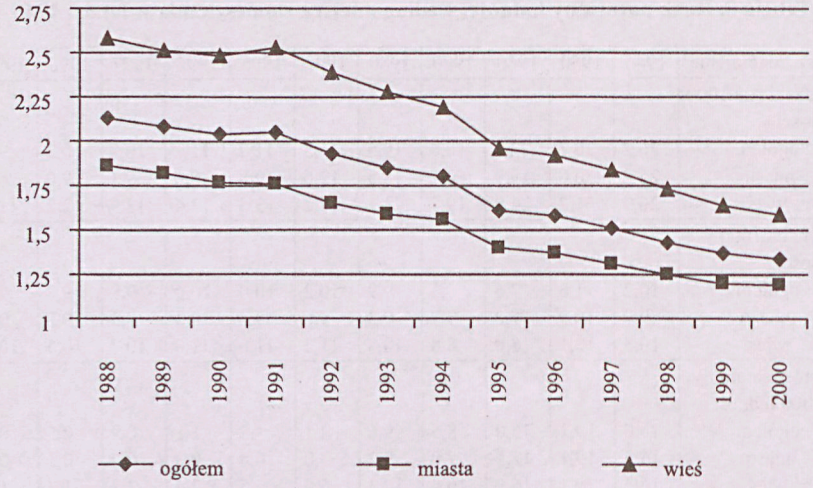
Tendencja zniżkowa przyrostu naturalnego związana była wyłącznie ze spadkiem współczynnika urodzeń, gdyż współczynnik zgonów utrzymywał się na niezmienionym poziomie. Przyczyną spadku liczby urodzeń w latach osiemdziesiątych były zmiany w udziale kobiet w wieku najwyższej rozrodczości (20–29 lat) w ogólnej liczbie kobiet w wieku rozrodczym (15–49 lat) – z około 34% na początku lat osiemdziesiątych do około 26% w roku 1990[22]. W latach dziewięćdziesiątych nastąpiło odwrócenie tej tendencji, a głównym czynnikiem spadku liczby urodzeń w tym okresie był malejący wskaźnik dzietności kobiet – w 1988 roku wynosił 2,13 dziecka na 1 kobietę, w 1998 roku – 1,43 (rys. 5.).

Jak wynika z rysunku 5. tendencje zmian poziomu dzietności kobiet na wsi i w miastach były zbliżone (współczynnik korelacji wynosi około 0,9)[23]. O ile różnica w poziomie dzietności na wsi i w miastach wynosiła w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych około 70–80% (na korzyść wsi), to w ostatnim piętnasto-

[21] *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*, op.cit., s. 35.

[22] I. Frenkel, A. Rosner, op.cit., s. 100.

[23] Tamże, s. 101.

Rysunek 5. Dzietność kobiet według miejsca zamieszkania w latach 1988–1998

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Rynki wiejskie: ziemia, kapitał, praca*, PAN–IRWiR, Warszawa 2001, tab. 2, s. 100; Rocznik Statystyczny GUS, Warszawa 2001, tabl. 17 (132), s. 108

leciu zmniejszyła się o około połowę. Wśród przyczyn spadku dzietności można wskazać:

1) zmiany kulturowe – ewolucja postaw wobec wielkości rodziny i instytucji małżeństwa, na które to postawy wpływają: poziom wykształcenia, zawód, religia itp.;

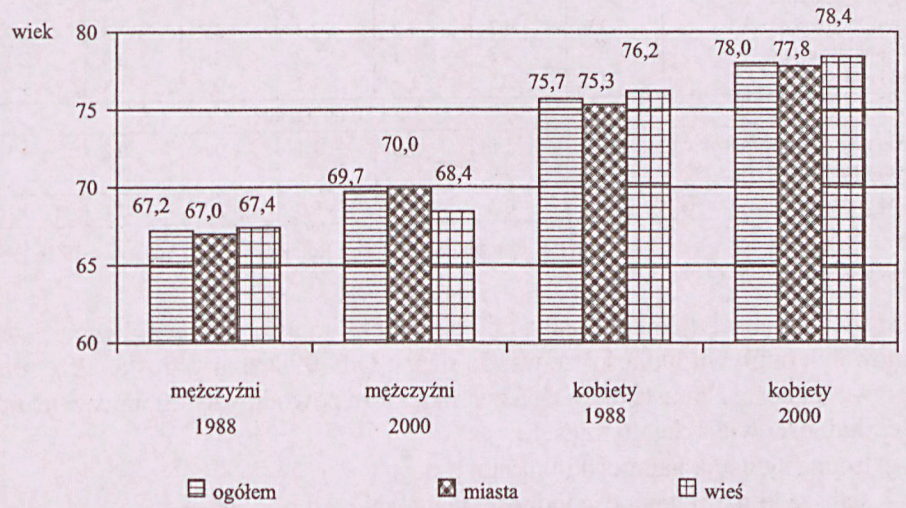
2) skutki transformacji systemowej – wysokie bezrobocie, sytuacja mieszkaniowa, niepewność zatrudnienia, dyskryminacja kobiet z małymi dziećmi na rynku pracy, konieczność podnoszenia kwalifikacji zawodowych (wydłużony czas kształcenia)[24].

Dodatkowo poziom dzietności kobiet w ostatnich latach powiązany jest z ogólną tendencją do zmniejszania się liczby dzieci w rodzinie, obecną już od dawna w krajach Europy Zachodniej. Silne oddziaływanie większości tych czynników obserwuje się na wsi.

Zmiany współczynnika zgonów były w analizowanym okresie nieznaczne (tab. 8.), jednakże większym zmianom ulegały różne parametry wpływające na poziom umieralności. Wielkość zgonów determinowana jest przede wszystkim przez uwarunkowania środowiskowe i biologię człowieka. Zgodnie z rysunkiem 6., przeciętny okres życia mężczyzn wydłużył się w latach 1988–2000 o 2,5 roku, kobiet – o 2,6 roku. Wydłużanie przeciętnego trwania życia zarówno mężczyzn, jak i kobiet, bardziej widoczne było w miastach niż na wsi.

[24] Por. E. Grzelak-Kostulska, *Przemiany w strukturze i procesach demograficznych na obszarze województwa kujawsko-pomorskiego*, UMK, Toruń 2001, s. 97–99.

Wśród czynników, które mogły wpłynąć na wydłużenie się trwania życia można wymienić:
- korzystne przemiany w strukturze spożycia artykułów żywnościowych,
- ograniczanie palenia papierosów,
- mniejsze zanieczyszczenie środowiska naturalnego,
- poprawę zaopatrzenia wsi w wodę[25].

Rysunek 6. Przeciętna liczba lat trwania życia według miejsca zamieszkania oraz płci w latach 1988 i 2000

Źródło: *Opracowanie własne na podstawie: Rynki wiejskie: ziemia, kapitał, praca*, PAN–IRWiR, Warszawa 2001, tab. 2, s. 100; Rocznik Statystyczny GUS, Warszawa 2001, tabl. 24 (139), s. 113.

Skala oddziaływania wymienionych wyżej czynników na poziom trwania życia ludności nie jest nadal wystarczająco zbadana. Chociaż postępy w zakresie długości trwania życia są niezaprzeczalne, to Polska nadal znacznie odbiega w tym zakresie od wielu krajów europejskich.

Obok analizy ruchu naturalnego, dla charakterystyki sytuacji demograficznej wsi bardzo ważna jest analiza ruchliwości przestrzennej ludności, a więc:
- migracji wewnętrznych: ze wsi do miast i z miast na wieś;
- migracji zewnętrznych: ze wsi za granicę i z zagranicy na wieś.

Od II wojny światowej do 1999 roku saldo migracji na pobyt stały między miastem, a wsią było ujemne dla wsi. Od momentu rozpoczęcia transformacji ustrojowej obserwuje się tendencję zniżkową ujemnego salda migracji wieś – miasto, a w roku 2000 saldo osiągnęło nawet wynik dodatni (tab. 9.).

[25] I. Frenkel, A. Rosner, op.cit., s. 102.

Tabela 9. Migracje ludności wiejskiej w latach 1990–2000[26]

Wyszczególnienie	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
				w tysiącach			
Migracje wewnętrzne;							
ze wsi do miast	196,6	118,5	118,4	113,0	111,9	111,2	99,0
z miast na wieś	83,9	91,6	95,1	97,2	103,3	108,4	103,2
saldo na wsi	– 112,7	– 26,9	– 23,3	– 15,8	– 8,6	– 2,8	+ 4,2
Migracje zagraniczne:							
ze wsi za granicę	3,6	4,3	3,2	3,3	3,2	3,3	5,5
z zagranicy na wieś	0,4	1,8	2,1	2,2	2,4	2,0	2,2
saldo na wsi	– 3,2	– 2,5	– 1,1	– 1,1	– 0,8	– 1,3	– 3,3
				na 1000 ludności			
Saldo migracji wewnętrznych między miastem i wsią	– 7,6	– 1,8	– 1,6	– 1,1	– 0,6	– 0,2	+ 0,3
Saldo migracji zagranicznych	– 0,2	– 0,2	– 0,1	– 0,0	– 0,0	– 0,1	– 0,2

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Rolnictwa, GUS, Warszawa 1993, tabl. 9 (51), s. 67; 2001, tabl. 10 (60), s. 56.

Spadek wartości ujemnego salda migracji wieś – miasto wynikał głównie z zahamowania odpływu ludności ze wsi do miast. Od 1998 roku wzrosła także rola napływu ludności z miasta na wieś. Czynniki, które powodowały ograniczenie migracji ludności wiejskiej do miast to:

- trudna sytuacja na miejskim rynku pracy,
- słabsza konkurencyjność ludności wiejskiej na tym rynku,
- trudna sytuacja na rynku mieszkań w miastach,
- zwiększenie nierolniczych miejsc pracy na wsi,
- narastająca tendencja do substytucji migracji stałych przez migracje wahadłowe[27].

Migracja wahadłowa obejmuje w szczególności grupę chłopów-robotników, którzy łączą pracę we własnym gospodarstwie rolnym z zatrudnieniem nierolniczym. Jest to więc częściowe odejście z rolnictwa bez zmiany miejsca zamieszkania. W tym przypadku migracja wywołuje wiele pozytywnych skutków w samym rolnictwie – dzięki odpływowi ludzi zbędnych w gospodarstwie rośnie wydajność pracy osób pozostających w rolnictwie, wzrasta zwykle produkcja globalna i towarowość rolnictwa, a także powstają warunki sprzyjające zmianom strukturalnym w tej gałęzi produkcji[28].

W latach dziewięćdziesiątych malejącemu odpływowi ze wsi do miast towarzyszyło zmniejszenie się wewnątrzwiejskich przepływów ludności – w 1988 roku uczestnikami migracji wieś – wieś było około 130 tys. osób, natomiast

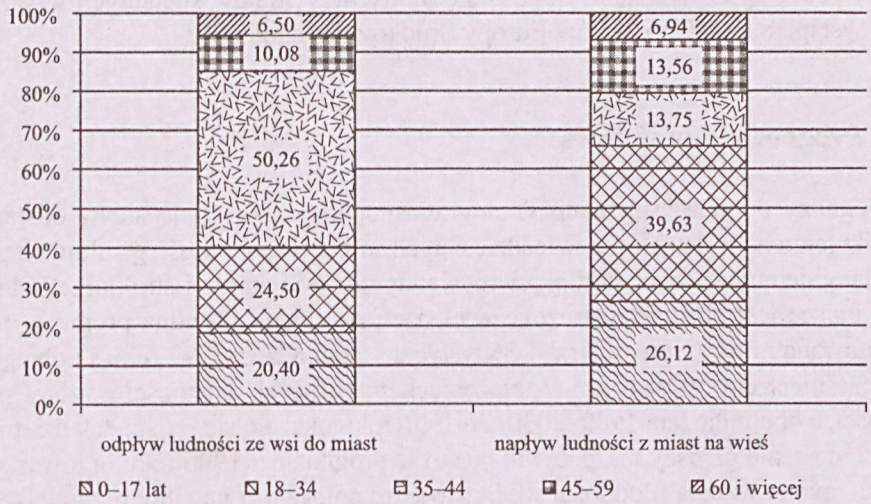
[26] Dane na temat migracji w Polsce oparte są na danych meldunkowych dotyczących zmiany miejsca zamieszkania na pobyt stały.

[27] Por. *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*, op.cit., s. 36.

[28] A. Woś, *Rolnictwo polskie 1945–2000*, IERiGŻ, Warszawa 2000, s. 51.

w 1999 roku około 83 tys. Saldo przepływów wewnątrzwiejskich w skali ogólnokrajowej jest zerowe i nie wpływa na stan ludności wiejskiej, jednak w przekroju gminnym jest jednym z ważniejszych czynników zmian ludnościowych.

W procesach migracji wieś – miasto dominują osoby w wieku 18–34 lata. W 2000 roku ponad połowę osób opuszczających wieś stanowiły osoby z tej grupy wiekowej (rys. 7.). Również wśród osób przybywających na wieś, ten przedział wiekowy jest dominujący, jednakże wśród ludności napływającej z miast większy jest odsetek osób ze starszych grup wiekowych. Ludność w wieku około 40 lat i więcej, często „zasmakowała" już życia w mieście i chętnie przeprowadza się na wieś niezbyt oddaloną od miasta. Ze względu na rozwój infrastruktury na wsi oraz transportu, wielu mieszkańców miast decyduje się na zamieszkanie na wsi i dojazd do pracy, co znajduje odzwierciedlenie w saldzie migracji wieś – miasto.

Rysunek 7. Struktura migracji wewnętrznych ludności według wieku w roku 2000

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Demograficzny 2001, tabl. 6 (166), s. 346.

W zróżnicowaniu osób według płci natężenie migracji wieś – miasto jest z reguły większe w populacji kobiet. Kobiety migrujące ze wsi są zwykle lepiej wykształcone, aniżeli mężczyźni, stąd łatwiej im znaleźć pracę w mieście. Ponadto coraz częściej nie widzą one swego miejsca na wsi w słabo zmechanizowanym gospodarstwie rolnym. Wśród osób przybywających do miast ze wsi w 2000 roku mężczyźni stanowili 46%, kobiety – 54%, natomiast wśród osób napływających z miast na wieś – mężczyźni 49%, kobiety 51%.

Na kształtowanie się liczby ludności wiejskiej duży wpływ miały migracje zagraniczne na pobyt stały. Jak wynika z tabeli 12. ich saldo w analizowanym okresie

było stale ujemne dla wsi. W okresie 1989–1998 ubytek ludności z tytułu migracji zagranicznych wynosił blisko 160 tys. osób, z czego ludność wiejska stanowiła około 14%[29]. Przytoczone wielkości mogą nieco odbiegać od rzeczywistych z uwagi na uwzględnianie w statystyce tylko wyjazdów na pobyt stały osób oficjalnie zarejestrowanych, z pominięciem osób oficjalnie wyjeżdżających na pobyt czasowy, a przebywających za granicą wiele lat lub osiedlających się tam na stałe.

W aspekcie integracji z Unią Europejską proces przepływu ludności („pracy") ulegnie nasileniu, a migracje zagraniczne staną się jeszcze ważniejszym elementem determinującym sytuację demograficzną kraju, szczególnie zaś rynku pracy w miastach. Jak przebiegać będą procesy przepływu pracy i pracowników? Perspektywa rozszerzenia Unii budzi wiele obaw wśród zachodnich społeczeństw. Obawy te związane są bardzo często ze zmianami na rynku pracy. Jak wynika z badań opinii publicznej w Unii Europejskiej, 51% ankietowanych obywateli widzi zagrożenie ze strony państw kandydujących do Unii w postaci napływu taniej siły roboczej i tyleż samo obawia się utraty przywilejów socjalnych w wyniku przystąpienia do Unii krajów Europy Środkowowschodniej[30].

5. Prognoza ludnościowa

Prognozy dotyczące sytuacji demograficznej kraju pojawiają się w odstępach kilkuletnich. W latach dziewięćdziesiątych miały miejsce dość gwałtowne przemiany demograficzne, stąd przewidywanie zmian w stanie i strukturze ludności w Polsce jest obecnie obarczone większym ryzykiem. Ostatnia prognoza przygotowana przez Główny Urząd Statystyczny pochodzi z 1999 roku i odbiega od wcześniejszej (z 1996 roku) w założeniach dotyczących dzietności i wzorca płodności, a obejmuje lata 1999–2030. Po 1996 roku okazało się, że spadek dzietności jest znacznie głębszy niż przewidywano w prognozie z 1996 roku, a towarzyszy mu zmiana wzorca płodności według wieku, polegająca na silnym zmniejszeniu się płodności w grupach wieku o najwyższej płodności (20–24 lata i 25–29 lat) i przesunięciu się maksymalnej płodności do wieku starszego.

W prognozie z 1999 roku przyjęto następujące założenia[31]:

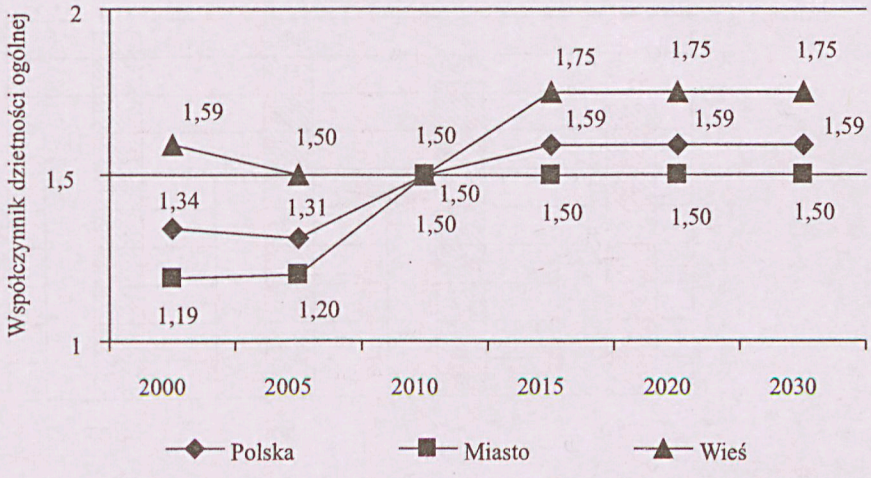
1) dotyczące płodności:

– dynamika zmian współczynnika ogólnej dzietności dla miast i wsi jest odmienna w skali kraju: w miastach spadek dzietności zostanie zaha-

[29] I. Frenkel, A. Rosner, op.cit., s. 104.

[30] M. Grewiński, K. Malinowski, *Europejski Fundusz Socjalny i rynek pracy*, za: EUROBAROMETR, Opinia publiczna w UE 1997; WSP, Warszawa 1999.

[31] I.E. Kotowska, *Scenariusze rozwoju demograficznego – konsekwencje społeczne i ekonomiczne*, w: *Czy kryzys demograficzny w Polsce?*, Instytut Problemów Współczesnej Cywilizacji, Warszawa 2000, s. 44–48.

Rysunek 8. Zmiany współczynnika dzietności ogólnej w latach 2000–2030[32]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: I. Bolesławski, L. Rutkowska, *Prognoza ludności Polski według województw na lata 1999–2030*, GUS, Warszawa 2000, tab. 6, s. 22.

mowany w 2005 roku i nastąpi wzrost dzietności do 2010 roku by w latach 2010–2030 ulec stabilizacji; na wsi dzietność będzie spadać do 2005 roku, w latach 2005–2010 nastąpi jej wyraźny wzrost, a w latach 2015–2030 – stabilizacja (rys. 8.);

– do 2015 roku będzie się zmniejszać międzywojewódzkie zróżnicowanie współczynnika dzietności całkowitej;

– w wyniku przekształceń wzorca płodności, średni wiek macierzyństwa wzrośnie z 27,2 lat w 1998 roku do 28,8 lat w 2015 roku (wzorzec obserwowany w 1994 roku w 15 krajach Europy Zachodniej);

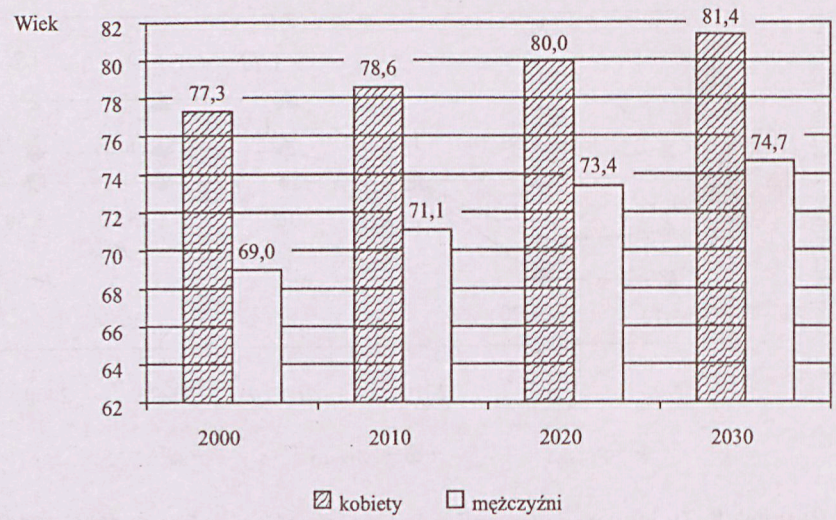
2) dotyczące umieralności:

– spadek umieralności w Polsce będzie kontynuowany, a jego przebieg będzie podobny do obserwowanego w przeszłości dla krajów rozwiniętych ekonomicznie – w 2020 roku osiągnięty zostanie w Polsce wzorzec umieralności według wieku występujący w tych krajach w 1990 roku;

3) dotyczące migracji wewnętrznych:

– zmieni się poziom migracji w relacji miasto – wieś – saldo tych migracji ostatnio wynoszące około 10 tys. rocznie, wzrośnie do 40 tys. w 2010 roku oraz do 65 tys. w 2020 roku, po czym zmaleje do 47 tys. w 2030 roku;

[32] Współczynnik dzietności ogólnej stanowi sumę cząstkowych współczynników płodności (iloraz liczby dzieci urodzonych w ustalonym okresie oraz liczby kobiet w określonym wieku).

Rysunek 9. Średnie trwanie życia według płci w latach 2000–2030

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: I. Bolesławski, L. Rutkowska, *Prognoza ludności Polski według województw na lata 1999–2030*, GUS, Warszawa 2000, tab. 6, s. 21.

– w wyniku malejącej liczby urodzeń, zmniejszy się za około 20 lat liczba ludności w wieku mobilnym, a tym samym zmniejszy się poziom migracji wewnętrznych w drugiej połowie okresu prognozy,

4) dotyczące migracji zewnętrznych:

– zmiany w strukturze wieku ludności (wzrost liczby osób w wieku produkcyjnym) nie wpłyną na rozmiary emigracji „stałej", wzrośnie natomiast zainteresowanie wyjazdami czasowymi w celach zarobkowych,

– odpływ ludności do roku 2005 oszacowano na 18–20 tys. osób, a do 2030 roku na poziomie 18 tys.

Prognoza opracowana przy uwzględnieniu powyższych założeń przewiduje, że początkowo liczba ludności będzie się nieznacznie zwiększać z 38 648, 7 tys. osób w 2000 roku do 39 005,3 tys. osób w 2015 roku, by następnie po krótkim okresie stabilizacji zacząć spadać do 38 024,8 tys. osób w 2030 roku (tab. 10.).

Liczba ludności wiejskiej według prognozy będzie malała w całym okresie, przy czym początkowo spadek będzie wolniejszy. Ludność wiejska stanowić będzie coraz mniejszy odsetek ludności ogółem – od 38,2% w 2000 roku (faktycznie 38,1%) do 35,9% w roku 2030.

Liczba urodzeń będzie wzrastała do 2015 roku, po czym następować będzie jej spadek wynikający z malejącej liczby kobiet w wieku rozrodczym. W całym okresie prognozy zachowana zostanie tendencja wzrostowa liczby zgonów ogółem oraz w miastach, wynikająca z procesu starzenia się ludności. Liczba zgonów na wsi będzie raczej stabilna.

Tabela 10. Ruch naturalny ludności w latach 2005–2030 (w tys.)

Wyszczególnienie	2005	2010	2015	2020	2025	2030
Ludność (w dniu 31.XII)						
ogółem	38 634,4	38 787,9	39 005,3	39 003,0	38 656,5	38 024,8
miasta	23 920,0	24 178,7	24 508,3	24 701,9	24 654,4	24 387,8
wieś	14 714,3	14 609,2	14 497,0	14 301,0	14 002,0	13 636,9
Liczba urodzeń						
ogółem	395,3	457,7	458,2	398,9	342,3	315,8
miasta	226,9	288,4	271,3	235,5	204,1	192,6
wieś	168,3	169,3	186,9	163,4	138,1	123,1
Liczba zgonów						
ogółem	393,8	413,1	423,0	427,4	440,4	460,4
miasta	237,5	254,7	266,9	275,9	288,8	304,5
wieś	156,3	158,3	156,0	151,5	151,5	155,9
Przyrost naturalny						
ogółem	1,4	44,6	35,2	–28,5	–98,1	–144,5
miasta	–10,5	33,6	4,3	–40,4	–84,7	–111,8
wieś	12,0	10,9	30,9	11,8	–13,3	–32,7

Źródło: L. Bolesławski, L. Rutkowska, *Prognoza ludności Polski według województw na lata 1999–2030*, GUS, Warszawa 2000, tab. 3, s. 95.

Struktura ludności według płci w prognozowanym okresie ulegnie niewielkiej zmianie – w roku 1998 współczynnik feminizacji wynosił 105,7, natomiast w roku 2030 wyniesie 106,1[33]. Ponadto w 2030 roku przewaga liczebna mężczyzn będzie występowała wśród osób do 54. roku życia (współczynnik feminizacji 96,8), a w rocznikach starszych (powyżej 55 lat) na 100 mężczyzn będzie przypadało 127 kobiet.

Z punktu widzenia rynku pracy, najważniejsze są prognozy ludności według wieku. Malejąca już od 1984 roku liczba urodzeń spowoduje w najbliższych kilkudziesięciu latach istotne zmiany w strukturze ludności według wieku. Liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym ulegnie do 2030 roku zmniejszeniu o ponad 25% w stosunku do roku 2000 (w miastach o około 20%, na wsi o blisko 35%).

Liczba ludności w wieku produkcyjnym będzie wzrastać do 2010 roku, w którym to osiągnie maksymalną wartość 26,3 mln osób (tab. 11.). Po roku 2010 liczebność ludności w tymże wieku będzie spadać, na skutek przede wszystkim gwałtownego spadku liczby ludności w tzw. wieku produkcyjnym mobilnym[34]. Dodatkowo malejąca liczba osób w wieku produkcyjnym będzie wynikiem starzenia się ludności i przesunięcia wielu osób do grupy ludności w wieku poprodukcyjnym. Zarówno w miastach, jak i na wsi spadek liczby osób w wieku produkcyjnym będzie zbliżony – prognoza przewiduje, iż w 2030 roku liczba ta będzie mniejsza o około 6% w stosunku do roku 2000. Jak wynika z tabeli 11.

[33] L. Bolesławski, L. Rutkowska, op. cit., s. 27.

[34] Tamże, s. 28.

BIBLIOTEKA AE W POZNANIU

Tabela 11. Prognoza ludności Polski według wieku w latach 2005–2030

Lata	Ludność ogółem	Wiek przedprodukcyjny			Wiek produkcyjny			Wiek poprodukcyjny		
		ogółem	miasto	wieś	ogółem	miasto	wieś	ogółem	miasto	wieś
	w tysiącach									
2005	38 634,4	7 985,3	4 478,3	3 507,0	25 636,5	16 396,5	9 240,0	5 012,6	3 045,3	1 967,3
2010	38 787,9	7 440,3	4 305,5	3 134,8	26 347,4	16 718,5	9 628,9	5 000,2	3 154,9	1 845,3
2015	39 005,3	7 515,8	4 508,4	3 007,4	25 746,7	16 217,7	9 529,0	5 742,8	3 782,2	1 960,6
2020	39 003,0	7 713,7	4 717,9	2 995,8	24 515,3	15 419,7	9 095,6	6 774,0	4 564,3	2 209,7
2025	38 656,5	7 530,4	4 654,1	2 876,3	23 442,2	14 832,0	8 610,2	7 683,9	5 168,4	2 515,5
2030	38 024,8	6 897,5	4 253,0	2 644,5	23 117,1	14 823,8	8 293,3	8 010,2	5 311,2	2 699,0
	w %									
2005	100,0	20,7	56,1	43,9	66,4	64,0	36,0	12,9	60,8	39,2
2010	100,0	19,2	57,9	42,1	67,9	63,5	36,5	12,9	63,1	36,9
2015	100,0	19,3	60,0	40,0	66,0	63,0	37,0	14,7	65,9	34,1
2020	100,0	19,8	61,2	38,8	62,9	62,9	37,1	17,3	67,4	32,6
2025	100,0	19,5	61,8	38,2	60,6	63,3	36,7	19,9	67,3	32,7
2030	100,0	18,1	61,7	38,3	60,8	64,1	35,9	21,1	66,3	33,7

*udział ludności miast i wsi w danym wieku obliczony został w stosunku do ludności w danym wieku ogółem

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: L. Bolesławski, L. Rutkowska, *Prognoza ludności Polski według województw na lata 1999–2030*, GUS, Warszawa 2000, tab. 1, s. 35.

Tabela 12. Ruch migracyjny ludności w latach 2005–2030 (w tys. osób)

Lata	Saldo migracji wewnętrznych			Saldo migracji zagranicznych		
	ogółem	miasta	wieś	ogółem	miasta	wieś
2005	0	8,9	– 8,9	– 5,0	– 5,9	0,9
2010	0	12,3	– 12,3	2,0	– 0,6	2,6
2015	0	15,7	– 15,7	2,0	– 0,5	2,5
2020	0	18,2	– 18,2	2,0	– 0,4	2,4
2025	0	15,0	– 15,0	2,0	– 0,4	2,4
2030	0	12,7	– 12,7	2,0	– 0,6	2,6

Źródło: L. Bolesławski, L. Rutkowska, *Prognoza ludności Polski według województw na lata 1999–2030*, GUS, Warszawa 2000, tab. 3, s. 95.

liczba osób w wieku poprodukcyjnym będzie w 2030 roku prawie dwukrotnie wyższa niż w roku 2000 (90-procentowy przyrost w miastach i blisko 40-procentowy na wsi).

Na prognozę dotyczącą ludności wiejskiej bardzo znaczący wpływ mają założenia dotyczące migracji. Prognoza przygotowana przez GUS zakłada, iż odwróceniu ulegnie dotychczasowa tendencja zniżkowa salda migracji ze wsi do miast.

Przewiduje się, że od 2000 roku saldo to będzie się stopniowo zwiększać do poziomu około 40 tys. osób w 2005 roku Największy ruch migracyjny ze wsi do miast przewidziany jest na lata 2015–2020, kiedy to saldo zbliży się do poziomu 90 tys. osób. Wzrost migracji będzie wynikiem przewidywanego wzrostu gospodarczego i związanego z nim przyrostu miejsc pracy (większego w miastach niż na wsi).

Reasumując, z prognozy demograficznej GUS wynika, że do 2030 roku na polskiej wsi zachodzić będą bardzo złożone i niekorzystne procesy ludnościowe, takie jak:

- spadek liczby urodzeń i przyrostu naturalnego,
- spadek dzietności kobiet,
- spadek liczby zawieranych małżeństw,
- wzrost liczby urodzeń pozamałżeńskich,
- spadek liczby osób w rodzinie,
- brak zastępowalności pokoleń,
- wzrost liczby rodzin niepełnych,
- spadek udziału dzieci i młodzieży w strukturze demograficznej ludności,
- proces starzenia się ludności i zasobów pracy,
- zmniejszenie się odpływu ludności ze wsi do miast i jej mobilności przestrzennej,
- wzrost wiejskich obszarów problemowych o charakterze depopulacyjnym,
- spadek potencjału demograficznego ludności wiejskiej[35].

Prognoza wskazuje na nasilający się kryzys demograficzny wsi i rodziny wiejskiej, którego wyznacznikami są malejące współczynniki dzietności, wzrost średniego wieku macierzyństwa, narastający proces defeminizacji wsi i starzenia się ludności. Liczba ludności wiejskiej będzie się nieznacznie zmniejszać (niski przyrost naturalny), jednakże wydłuży się nieco średnie trwanie życia.

Proces starzenia się ludności będzie się pogłębiał, a jego efektem będą zmiany w proporcjach między ludnością w wieku zdolności do pracy, a w wieku poprodukcyjnym. Ponadto proces ten będzie wiązał się z koniecznością dostosowania do sytuacji demograficznej, systemu zdrowotnego, emerytalnego i opieki społecznej.

Do roku 2010 zwiększać się będzie na wsi liczba ludności w wieku produkcyjnym, by w kolejnych latach przekształcać się w tendencję spadkową. Lata 2001–2010 to okres wchodzenia na rynek pracy licznych roczników młodzieży, pragnących zdobywać wyższe wykształcenie, zakładających rodziny, zawierających małżeństwa. Bardzo duży przyrost zasobów pracy przy utrzymującym się wysokim bezrobociu wymaga zróżnicowanego w czasie i przestrzeni tworzenia nowych miejsc pracy dla młodzieży wiejskiej[36]. Młodzież wiejska narażona będzie na liczne napięcia na lokalnych rynkach pracy, wynikające z dysproporcji pomiędzy podażą, a popytem na pracę.

Znaczny przyrost zasobów pracy na rolniczych obszarach kraju wpłynie na wzrost bezrobocia i rozwój procesów migracyjnych młodzieży wiejskiej na nowe

---

[35] R. Rauziński, *Konsekwencje społeczno-gospodarcze prognozy ludności Polski dla wsi do 2000 r.*, w: *Wieś i rolnictwo, perspektywy rozwoju*, IERiGŻ, IRWiR, SGH, Warszawa 2002, s. 110.

[36] Tamże, s. 118.

rynki pracy. Ruch przestrzenny ludności zostanie jednak ograniczony kryzysem na rynku pracy, mieszkaniowym oraz dalszą restrukturyzacją gospodarki.

Dodatkowym czynnikiem zmian demograficznych i społeczno-gospodarczych na wsi będzie przystąpienie Polski do Unii Europejskiej, które spowoduje rozwój takich zjawisk jak zmiana struktury agrarnej, migracje zewnętrzne, wzrost bezrobocia agrarnego, proces semi urbanizacji wsi oraz napływ cudzoziemców do rolnictwa[37].

Zakończenie

1. Liczba ludności wiejskiej nie uległa w ostatnim dziesięcioleciu większej zmianie, podobnie jak jej struktura według płci – równy udział kobiet i mężczyzn. To jednak kobiety wykazują większą mobilność i chętniej poddają się procesom migracyjnym, jeżeli tylko związane są one z uzyskaniem pracy, możliwością doskonalenia zawodowego czy też lepszym startem życiowym. Dodatkowo większe chęci migracji kobiet są następstwem sytuacji w rolnictwie, które jest nadal dominującym miejscem pracy ludności wiejskiej, a które nie pozwala wykorzystać w pełni sił nawet męskiej części społeczności wiejskiej.

2. Tendencją ostatnich lat jest presja ludności wiejskiej na nierolniczy rynek pracy. Szczególnie widoczna jest ona u młodych mieszkańców wsi, którzy, kształcąc się, wybierają coraz częściej kierunki nierolnicze, otwierając sobie furtkę do ewentualnego podejmowania pracy w mieście w innych zawodach. Stąd też konieczne jest w kraju tworzenie pozarolniczych miejsc pracy na wsi dla zatrzymania wykształconej młodzieży.

3. Bardzo niekorzystnie kształtował się w ostatnich latach na wsi wskaźnik odzwierciedlający liczbę osób w wieku nieprodukcyjnym na sto osób w wieku produkcyjnym oraz współczynnik aktywności zawodowej. Pierwszy ze wskaźników świadczy o dość dużym udziale w strukturze ludności wiejskiej osób starszych. Potwierdza to wcześniej wspomnianą częstą migrację ludzi młodych ze wsi do miast i starzenie się społeczności wiejskiej. Dodatkowy proces, jakim jest zmniejszanie dzietności rodzin, powoduje, że w Polsce w 1900 roku na 100 wnuków przypadało 13 dziadków, w 1950 – 21, w 1980 – 41, a w 1995 – 51. Drugi wskaźnik wypada niekorzystnie dla wsi (na tle miasta) ze względu na występowanie na wsi bardzo wysokiego poziomu bezrobocia ukrytego. Fakt ten jest szczególnie bolesny, a zarazem bardzo niebezpieczny dla polskiej wsi, gdyż ludzie pochodzący ze wsi i poszukujący pracy, są często apatyczni, najsłabiej wykształceni i stosunkowo najszybciej ulegają oddziaływaniu różnych patologii społecznych jak chociażby alkoholizmu. Ludzie ci, poszukując pracy, przegrywają już na starcie z konkurencją w postaci mieszkańców miast.

[37] Tamże, s. 119.

4. Wiejski rynek pracy w Polsce należy do najbardziej zagrożonych segmentów rynku pracy w świetle integracji Polski z Unią Europejską. Redukcja zatrudnienia w rolnictwie jest nieunikniona, a trudności z nią związane wynikają chociażby z dwóch faktów:

– redukcji tej towarzyszyć będzie wzrost zasobów podaży pracy w Polsce (przynajmniej do 2005 roku),

– ograniczeniu ulegają możliwości absorpcji siły roboczej w miastach.

Barierą migracji do miast jest brak pracy, relatywnie wyższe koszty utrzymania, konkurencja, poszukiwanie pracowników lepiej wykształconych.

Ludność wiejska ma również ograniczone możliwości wyjazdu za granicę z takich przyczyn, jak na przykład brak środków na podróż, nieznajomość języka, brak wymaganej zgody czy brak opieki socjalnej. Wiadome jest również, że do chwili przystąpienia Polski do Unii unijny rynek pracy będzie dla polskich rolników raczej zamknięty – praca w rolnictwie krajów zachodnich jest obecnie nielegalna, a wszelkie porozumienia dotyczące przepływu siły roboczej, pracujących w rolnictwie uwzględniają w minimalnym stopniu. Po przystąpieniu Polski do Unii nie wiele się zmieni, ze względu na słabe wykształcenie i małą mobilność polskich rolników.

Literatura

Aktywność ekonomiczna ludności Polski, GUS, Warszawa 1994–2002.

Aktywność zawodowa i bezrobocie w Polsce w 2000 r., GUS, Warszawa 2001.

Bolesławski I., Rutkowska L., *Prognoza ludności Polski według województw na lata 1999–2030*, GUS, Warszawa 2000.

Brodziński Z., *Społeczno-demograficzne bariery rozwoju obszarów wiejskich na przykładzie województwa warmińsko-mazurskiego*, w: *Agrobiznes 2002. Przemiany w agrobiznesie i obszarach wiejskich oraz ich następstwa*, pod red. S. Urbana, AE Wrocław, 2002.

Frenkel J., Rosner A., *Ludność i wiejski rynek pracy w Polsce*, w: *Rynki wiejskie: ziemia, kapitał, praca*, PAN – IRWiR, Warszawa 2001.

Grewiński M., Malinowski K., *Europejski Fundusz Socjalny i rynek pracy*, za: *EUROBAROMETR, Opinia publiczna w UE 1997*; WSP, Warszawa 1999.

Grzelak-Kostulska E., *Przemiany w strukturze i procesach demograficznych na obszarze województwa kujawsko-pomorskiego*, UMK, Toruń 2001.

Kotowska I.E., *Scenariusze rozwoju demograficznego – konsekwencje społeczne i ekonomiczne*, w: *Czy kryzys demograficzny w Polsce?*, Instytut Problemów Współczesnej Cywilizacji, Warszawa 2000.

Polska Wieś 2002. Raport o stanie wsi, Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Warszawa 2002.
Rauziński R., *Konsekwencje społeczno-gospodarcze prognozy ludności Polski dla wsi do 2000 r.*, w: *Wieś i rolnictwo, perspektywy rozwoju*, IERiGŻ, IRWiR, SGH, Warszawa 2002.
Rocznik Demograficzny, GUS Warszawa 2001.
Rocznik Statystyczny Rolnictwa, GUS, Warszawa 1993.
Rocznik Statystyczny Rolnictwa, GUS Warszawa 1998.
Rocznik Statystyczny Rolnictwa, GUS Warszawa 2001.
Rocznik Statystyczny, GUS Warszawa 1996.
Rocznik Statystyczny, GUS Warszawa 1999.
Rocznik Statystyczny, GUS Warszawa 2001.
Sikorska A., *Struktura społeczno-demograficzna ludności wiejskiej*, w: *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2001 r.*, IERiGŻ, Warszawa 2002.
Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych, pod red. A. Rosnera, PAN–IRWiR, Warszawa 2002.
Woś A., *Rolnictwo polskie 1945–2000*, IERiGŻ, Warszawa 2000.
Zróżnicowanie warunków życia ludności w Polsce w 2001 r., GUS Warszawa 2002.

Hanna Pondel

DEMOGRAPHIC CONDITIONS OF CHANGES ON THE RURAL LABOUR MARKET

Summary

The results of systemic transformation in the rural areas are visible, among others, in the growing unemployment aggravated by the fact that another wave of demographic boom entered the labour market. The Polish rural areas have a large demographic potential the use of which is very difficult due to relatively low job and spatial mobility, lack of qualifications and scarcity of job offers. In the light of Poland's integration with the European Union, the rural labour market in Poland belongs to the most threatened segments of the labour market. Reduction of employment in agriculture is inevitable and the difficulties connected with it result from the fact that it will be accompanied by a growing labour supply in Poland (at least until 2005) and a limited possibility of the urban areas to absorb labour force.